

Verdieping 3 – 't Zand, Wonen en Ondernemen

Tilburg is een ondernemende stad, een stad van 'makers'. De boeren, thuiswevers en textielbaronnen die de stad van oudsher bevolken, krijgen vandaag de dag gezelschap van ondernemende studenten, creatieve makers en middenstanders. Deze Tilburgers zoeken hun plek in de ruimte die de stad hen biedt maar zetten deze ruimte, zoals dat ondernemers betaamt, ook naar hun hand.

Na een lange periode waarin wonen en werken bewust van elkaar werden gescheiden, wordt nu in toenemende mate ingezet op het opnieuw verbinden van deze functies. Nieuwe werkvormen vragen ook om een ander soort ruimte en om nieuwe typologieën. Dit biedt kansen om de stad ook programmatisch te verrijken en op een flexibele en toekomstbestendige wijze te verdichten. Dit sluit aan bij de

veranderende en cultureel meer diverse bevolkingssamenstelling waarbij ook het traditioneel stedelijk ritme, in tijd en ruimte, om vernieuwing vraagt.

Aan en achter de fijnmazige linten van Tilburg blijken ondernemers nog altijd voldoende ruimte te vinden voor hun activiteiten. Maar is deze ruimte er ook in de naoorlogse stadsuitbreidingen? Hoe genereus is de op het oog strenge stedenbouw van wijken als Stokhasselt, De Reeshof, Groenewoud of 't Zand? Deze stadsdelen zijn immers vanaf de kaart ontworpen met het scheiden van functies als uitgangspunt. Kunnen we kansen benoemen om het wonen en het werken hier opnieuw met elkaar te verbinden? CAST zette in 2011 een 'boekje' aan activiteiten op om antwoord te vinden op deze en andere vragen. Zo organiseerden we

ontwerpworkshops met studenten architectuur en stedenbouw, we trokken de wijk 't Zand in met studenten journalistiek en we vroegen ondernemers naar hun mening. In een fototentoonstelling toonden professionele fotografen het resultaat van hun zoektocht naar ondernemerschap in naoorlogse wijken in Nederland. Tot slot werden betrokken professionals door CAST uitgenodigd om de toekomst van de wijk 't Zand te verkennen en namen twee Tilburgse ontwerp bureaus stagiairs in de arm om hier een ontwerpende verdiepingsslag in te maken. In deze verdieping ziet u terug hoe dit 'activiteitenboekje' is samengesteld en wat de uitkomsten en bevindingen zijn. Wij wensen u veel leesplezier.

Bas van der Pol
programmamaker CAST

Wat is CAST

CAST is een lokaal architectuurcentrum dat op 22 december 1994 werd opgericht om tegemoet te komen aan de sterk groeiende belangstelling voor architectuur en stedenbouw in Tilburg en omgeving. Doelstelling van CAST is de belangstelling voor, en het denken over architectuur, stedenbouw en landschap in de regio Midden-Brabant blijvend te stimuleren. CAST stelt zich op als podium voor informatie, kritiek en reflectie en is daarbij zonder uitzondering onafhankelijk. Het centrum organiseert onder meer debatten, lezingen, symposia, workshops, excursies en tentoonstellingen en verzorgt regelmatig publicaties. CAST richt zich daarbij zowel op professionals die betrokken zijn bij architectuur en stedenbouw, als op het brede publiek.

VERDIEPING

Inhoudsopgave

- 1 Voorwoord
- 2 Workshop 'Wonen en Ondernemen'
't Zand, ondernemend tussen de regels door
- 3 Column
Een gelukkige samenloop
- 5 Verdiepingsslag
architecten Honselaar en Van Hoogmoed
- 6 Foto-expositie
- 6 Achtergronden

Verdieping nr. 3, 2011

De Verdieping is een onregelmatig verschijnende uitgave van het Centrum voor Architectuur en Stedenbouw Tilburg. Belicht worden achtergronden van het CAST-programma en van de actualiteit op het gebied van architectuur, stedenbouw en landschap in de regio Midden-Brabant. Hiervoor werk CAST wisselend samen met partners en onafhankelijke deskundigen.

Centrum voor Architectuur en Stedenbouw Tilburg
Deprez gebouw
Lange Nieuwstraat 172-174
5041 DJ Tilburg
T 013 5449222
F 013 5449669
E info@castonline.nl
W www.castonline.nl

nr. 3, 2011

centrum voor architectuur en stedenbouw tilburg

Everjachtstraat, 't Zand, Tilburg | Foto: Claudia den Boer

't Zand, wonen en ondernemen

Workshop 'Wonen en Ondernemen'

't Zand; ondernemend tussen de regels door

Auteur: Anne Seghers

"Tilburg schijnt eene verzameling van verstrooide buurtschapjes, van onsamenvangende groepjes huizen, die dwars en scheef door elkander zijn geworpen [...]; soms staan hier en daar de huizen eens in een rij; weldra ontdekt ge er weer een die uit het gelid schijnen [...]"

Elise van Calcar,
Tilburgse mijmeringen, 1851

Hoe anders dan het oude, ongeordende Tilburg is de wijk 't Zand. Met zijn rationele structuur belichaamt deze wijk de geest van de geplande stad, zonder ruimte voor de laissez-faire politiek die daarvoor de stad vormde. Functionalistische motieven en de wijkgedachte waren leidende principes bij de plannen voor de wijk. De theorie van het functionalisme kreeg in 't Zand een Tilburgse vertaling in de vorm van twee infrastructurele assenkruisen, een groot centraal gelegen winkelhart en geaccentueerde buitenranden van de wijk. Binnen deze solide stedenbouwkundige opzet werd op gebouwniveau sterk ingezet op terughoudendheid in vorm en monumentaliteit. Maar deze terughoudendheid kent stedelijke bijwerkingen zoals het ontbreken van een hiërarchische opbouw van de wijk en de afwezigheid van duidelijk gedefinieerde ruimtes en expressiviteit. Opvallend is dat de wijk niet alleen ruimtelijk gepland is, maar ook programmatisch. Vanaf het begin is in 't Zand ingezet op een gemengd woon-werkgebied, waarbij functies als kleinschalige bedrijvigheid een duidelijke plek kregen in het ontwerp voor de wijk.

De tijden veranderen en daarmee ook de 'match' tussen het oorspronkelijke ontwerp voor 't Zand en de alledaagse werkelijkheid. De doelgroep, het gebruik en de maatschappelijke context waarbinnen de wijk ooit is bedacht, is sterk veranderd of verdwenen. De wijk bevindt zich op een punt van transitie: met zorgvuldige keuzes en alternatieve instrumenten kan het proces van afglijden en verloederingsomslaan naar een prettig en dynamisch toekomstperspectief. Maar hiervoor is een moment van zelfreflectie nodig, om scherp te stellen welke ruimtelijke en sociaal-economische aspecten een fundament voor de toekomst kunnen vormen. De workshop van CAST creëert deze gelegenheid tot introspectie. Eerst wordt de wijk geobserveerd vanuit

verschillende invalshoeken en disciplines, om zo de kwaliteiten en opgaves van 't Zand op elk niveau en elke schaal te duiden. Vervolgens worden er in werksessies voorstellen gemaakt hoe de benoemde kansen in de wijk daadwerkelijk verzilverd kunnen worden.

Samenspel van structuren

Op de kaart is 't Zand herkenbaar door zijn ordelijke lijnenspel van wegen en groenstroken. Deze lijnen kaderen bebouwingvlakken in, waarbinnen op gezette punten verbijzonderingen te vinden zijn, zoals hoogbouw en kerken. Een dergelijke opzet van de wijk heeft als gevolg dat er knooppunten ontspruiten waar meerdere structuren samenkomen en op elkaar inwerken, zoals verkeersaders, groene assen, ritmische bebouwingpatronen en iconische bouwwerken. De Lucaskerk aan de Lage Witsiebaan illustreert deze verknoping van structuren. De kerk markeert niet alleen de beëindiging van de Statenlaan, maar ook de kruising van groene lanen en de overgang tussen het noordelijke en zuidelijke deel van de wijk. Een dergelijke plek is in staat om op verschillende niveaus betekenis te verlenen, zowel aan de wijk 't Zand als aan de stad Tilburg. Maar op dit moment is de Lucaskerk met het aangelegen kerkplein alleen een uitzonderlijk punt op de kaart, niet in beleving en gebruik. De rol als markant schakelpunt wordt niet gegrepen. Maar juist dit soort knooppunten zijn de cadeautjes voor 't Zand. Wanneer deze locaties gaan profiteren van hun verbindende positie kunnen er dwarsverbanden ontstaan tussen de aanwezige ruimtelijke, sociale en economische wijkaspecten. Deze potentiële samenhang kan een katalysator zijn voor de toekomst van de wijk.

Clusters en eilanden

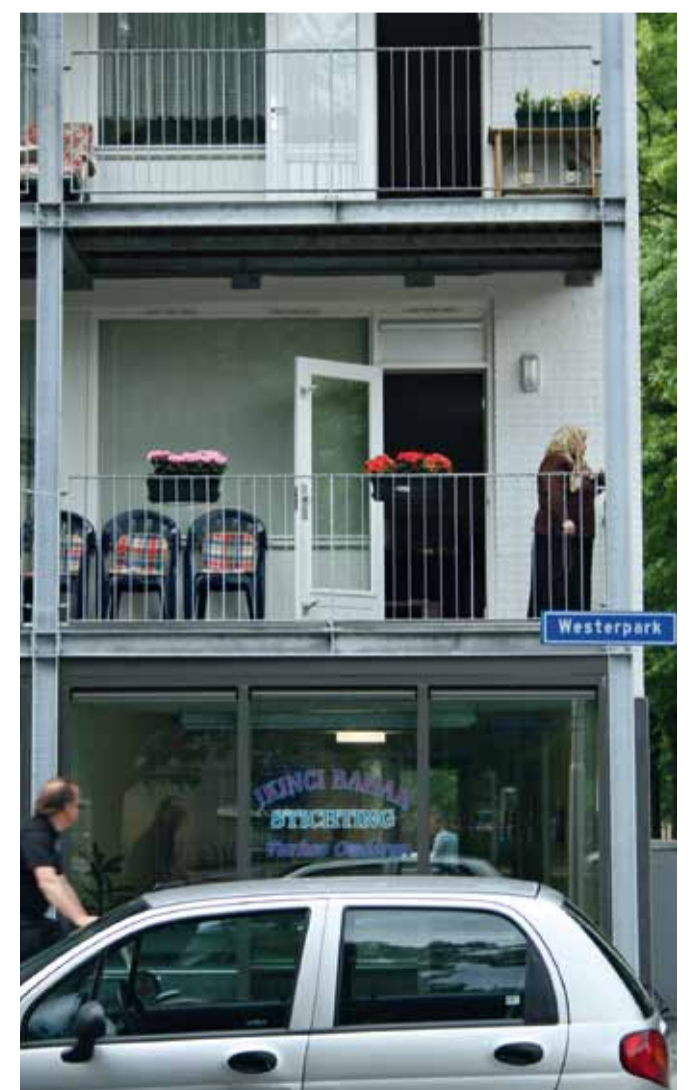
't Zand is geen monotone huizenzee. De wijk kent een aantal clusters met onderscheidend programma, zoals de ROC campus, het winkelcentrum, het TweeSteden ziekenhuis en enkele bedrijventerreinen. Deze clusters geven de wijk betekenis door hun bijdrage aan het voorzieningenniveau. Maar voor een aantal functies is deze betekenis momenteel eendimensionaal, enkel programmatisch. Zo gedraagt het TweeSteden ziekenhuis zich als een eiland in de wijk, afgesneden door grote infrastructuur, zonder enige binding met de buurt. En hoewel het winkelcentrum Westermarkt goed functioneert, is het een sterk introvert complex, waarbij de oost- en westzijde van het centrum elkaars bestaan lijken te ontkennen.

Voor zowel het ziekenhuis als het winkelcentrum staat er een concrete herontwikkeling op de agenda, een kansrijk vooruitzicht. Want bij een herziening van de ruimtelijke randvoorwaarden ligt er een potentie om hiermee tegelijk een impuls te geven aan de wijk. Het TweeSteden ziekenhuis zou veel meer een gezicht kunnen krijgen naar de wijk. En voor de herontwikkeling van het winkelcentrum geldt dat er een kans ontstaat om bij te dragen aan de problemen die in de wijk spelen, om de aantrekkelijkheid van de wijk te verbeteren en om ruimtelijk-functionele samenhang te creëren in het gebied rond het winkelhart. Op de kleinschalige bedrijventerreinen staat de woon-werkrelatie onder druk. Een aantal jaren geleden was het hier nog mogelijk om kantoor en woning te combineren, maar wijzigingen in bestemmingsplannen sturen steeds sterker op één soort gebruik: óf wonen óf werken. Hierdoor ontstaat er een kloof tussen wonen en werken en gaan de bedrijventerreinen zich steeds meer als een eiland gedra-

Groene collectieve ruimtes in 't Zand
Foto: Joyce Schellekens

Dynamiek in 't Zand
Foto: Joyce Schellekens"

gen. De ondernemersgeest die in 't Zand aanwezig is, wordt in zijn vrijheid beknot, terwijl de kracht van deze ondernemers juist een kans is voor het toekomstperspectief van de wijk.

Groene velden en stroken

De wijk 't Zand is rijkelijk bedeeld met groene ruimtes van verschillend kaliber; van grasveldjes en hoven tot lanen en bomenpleinen. Maar met name de groene hoven tussen de bouwblokken lijken niet lekker in hun vel te zitten. De schaal van de ruimte is hier een knellende factor. Door hun maat zijn de groene ruimtes niet in staat betrokkenheid te genereren bij bewoners en gebruikers van allerlei culturele achtergronden. Ze zijn te groot om er je verjaardag te vieren en te klein voor een festival. De sterke aanwezigheid van dit soort ruimtes is een kracht van 't Zand die nog moet ontpoppen. Op het moment dat de plekken voorzien worden van bestaansrecht voor de wijk, bijvoorbeeld op het gebied van sociale cohesie of klimatologische aspecten, kan deze kracht tot bloei komen. Zeker wanneer de plekken zich niet als incidenten gedragen maar gaan samenwerken in een netwerk, kan de wijk boven zichzelf uitstijgen.

Luchtfoto van 't Zand. De wijk wordt ingekaderd door de Ringbaan West, de Taxandriëbaan, het spoor en het Wilhelminakanaal | Foto: Gemeente Tilburg

Beweging en dynamiek

De grote stroom studenten die zich dagelijks op en rond de universiteitscampus beweegt, biedt zicht op een dynamische wending van de toekomst van 't Zand. Maar aan deze relatie tussen studenten en de wijk moet nog wel gebouwd worden. Want hoewel de campus zich de laatste jaren steeds meer geopend heeft naar de omliggende stad, blijft de invloed ervan op de ontwikkeling van 't Zand momenteel beperkt. De potentie van de aanwezigheid van de studenten is nog nauwelijks aangeraakt. Een interessante ontwikkeling, als eerste ontluiking van deze potentiële kracht, is het project "wijkstudent". In dit project krijgen studenten een woning toegewezen in de wijk, waarbij ze als tegenprestatie meewerken ze aan het aanpakken van wijkproblemen op microniveau. Maar de potentie van de aanwezigheid van studenten is veel groter dan enkel dit project. Met het oog op de vergrijpsde toekomst van 't Zand kunnen jonge, hoogopgeleide wijkbewoners het verschil maken in de levendigheid en leefbaarheid van de buurt. Maar om deze kans op jonge instroom uit te nutten, moet de wijk zich wellicht anders opstellen en meer doordrongen raken van de mogelijkheden die deze doelgroep te bieden heeft.

Schatten uit het verleden

Rond de campus van de Rooi Pannen komt het oude Tilburg even naar boven. Hier bevindt zich een cultuurhistorisch ensemble van enkele historische routes, oude wevershuisjes, een klooster en een aantal boerderijen van voorheen. Binnen dit ensemble wordt de bebouwing en de open ruimte op een eigentijdse manier gebruikt. Zo is de groenzone,

ooit bedacht als groene long aan de Ringbaan West, in de loop der tijd ingericht als campus. Ook het klooster is in gebruik door de Rooi Pannen, waarbij enkele onderwijsgerelateerde voorzieningen door de wijk gebruikt kunnen worden, zoals een restaurant, een supermarkt en een hotel. Door aan te haken bij de cultuurhistorische verrassingen in de wijk, ontstaat er een natuurlijke aanleiding voor bijzonder wijkprogramma.

Van kans naar realiteit

Deze inventarisatie van het krachtenveld in 't Zand toont de kansen die intrinsiek al in de wijk aanwezig zijn. Veel van deze kansen zijn op het eerste gezicht verborgen en bij haast alle potenties is het ondernemende karakter van de wijk een onderliggende laag. Om te zorgen dat deze kansen daadwerkelijk gaan bijdragen aan een dynamische toekomst van 't Zand, is een sterke vertaalslag nodig. Aan de hand van thematische werktafels, is er een eerste aanzet gedaan hoe deze vertaalslag vorm kan krijgen.

De voorstellen getuigen van een sterke intuïtie om het krachtenveld uit de inventarisatie in te zetten voor een toekomstperspectief dat steunt op een nieuwe samenhang in de wijk. Een samenhang die aangrijpt op mogelijke dwarsverbanden en kruisbestuiving tussen de kansen in 't Zand op terreinen als openbare ruimte, onderwijs, voorzieningen en diversiteit aan bebouwing, waarbij de relatie met het ondernemerschap in de wijk steeds tussen de regels door aanwezig is. Om deze wisselwerking tussen de verschillende sectoren tot stand te brengen, lijkt de vorming van nieuwe wijkcoalities de eerste stap. Want daarmee wordt betrokkenheid, initiatief en participatie gegenereerd; een

noodzakelijke voedingsbodem voor deze interactie die tot vernieuwende samenhang in de wijk kan leiden. Om samen naar een nieuwe toekomst te kijken, zullen gemeente, corporaties, ondernemers, bewoners, winkeliers en studenten uit hun hokjes moeten komen, elkaar moeten ontmoeten en samen de uitgelezen kansen in de wijk moeten oppakken. De energie die hierbij ontstaat, mag niet wegvloeien in het vastleggen van processen en procedures. Daartoe is het belangrijk om snel en klein te beginnen met concrete acties en resultaten. Want dan kan de energie tussen de verschillende spelers in de wijk vastgehouden worden en als een katalysator voor de wijk gaan werken. En dan kan het nieuwe toekomstperspectief voor 't Zand loskomen van het papier en omgezet worden in realiteit.

Een gelukkige samenloop

Column: Jeroen Saris (De Stad bv)

Niets is zoals het er op het eerste gezicht uitziet. Dat bleek maar weer tijdens de tocht door de wijk 't Zand in Tilburg waarvoor Bas van der Pol van CAST mij had uitgenodigd als gespreksleider. Het toeval wilde dat de burgemeester mij in de dezelfde week ook betrokken had bij de toekomstverkenning genaamd Expeditie Tilburg 2020 > 2040. Misschien was het daardoor dat ik met andere ogen naar deze wijk keek die toch in heel veel opzichten erg lijkt op wat de stedenbouwers elders tussen de Noordzee, de Oostzee en Oeral vanaf ongeveer 1945 gebouwd hadden. Maar het kan ook zijn dat de kwaliteit van het gezelschap waarmee we deze dag op paden waren hiervoor de reden was. Achter de façade van het modernisme, de rechtlijnigheid en de variaties op het thema licht, ruimte en groen gingen we op zoek naar aanknopingspunten voor het toekomstige leven in de wijk.

Welk artikel of boek over Tilburg je ook leest, je kan er zeker van zijn dat gesproken wordt over een stad van aan elkaar gegroeide dorpen. Toch is juist ook het modernisme tekenend voor deze jonge stad die zijn ontstaan dankt aan de industrialisatie. 't Zand is een van de modernistische enclaves waar de parochiale principes, zoals het voorschrift dat er voor elke vijfduizend inwoners een katholieke kerk moet zijn, gecombineerd werden met de principes van het moderne bouwen: 'licht, lucht en ruimte'. Misschien is het wel typisch Tilburgs, dat ook de rechtlijnigheid van de moderne stedenbouw het heeft moeten afleggen tegen de katholieke afkeer van de grote stad. De wijk 't Zand kent daardoor een veel rijkere verscheidenheid dan je op het eerste gezicht zou zeggen. De fietstocht door de wijk voerde langs kleine bedrijventerreintjes verspreid tussen de woonwijken, een groot ziekenhuis en een gezondheids/fitness centrum, een tweetal ROC's, een verouderd winkelcentrum, maar ook langs oude landwegen naar het verdwenen ommeland, met boerderijtjes, herbergen en dorpse arbeiderswoningen.

Het moment was goed gekozen, niet alleen omdat het een mooie dag was om te fietsen, maar vooral omdat de wijk op een kantelmoment verkeert. Alle condities waaruit de wijk is voortgekomen zijn vervangen door nieuwe. Het gezin met kinderen is de samenlevingsvorm voor de minderheid geworden. De vele lege kerken onderweg getuigen van de teloorgang van het belijdend katholicisme. Niet alleen de modelarbeider van na de oorlog, maar ook de man uit de zeventiger jaren dienstverlening, heeft plaats gemaakt voor een grote verscheidenheid aan nieuwe beroepen en vormen van werken, waaronder ZZP'ers en kenniswerkers. Het naoorlogse optimisme, toen het bouwen nog gold als vormgeving van de toekomst, ligt al ver achter ons. De kredietcrisis is in de vastgoedsector nog lang niet uitgewoed. Het nieuwe buzzwoord is organische ontwikkeling.

Deze term bleek goed te passen bij het gezelschap van de dag. In de hoofden van de architecten, buurtwerkers en vertegenwoordigers van stedelijke instellingen borrelde een rijke flora aan plannen op om vooral op sociaal gebied te investeren in de wijk. 't Zand zou de huisvesting van buitenlandse studenten in de wijk verbinden met de hospitality ondersteund door de opleidingen van de ROC's. De tennisclub en de fitness stellen zich open voor sportieve expats en buitenlandse studenten. De wijk zou een proeftuin worden van nieuwe vormen van zorg aan huis, waar leerlingen en professionals samenwerken in kleine verbanden in plaats van grote bureaucratische instellingen. De parochiale traditie zou terugkeren in de vorm van gemeenschappen die hun kleur zouden geven aan buurten. De openbare ruimte zou daardoor niet langer een niemandsland zijn maar ingericht mogen worden door groepen bewoners. De ene groep zou er een speelterrein voor kinderen van maken, een andere zou kiezen voor de barbecue en de picknick en weer een andere voor privatisering in de vorm van stadslandbouw of tuintjes. In samenspraak met de corporaties zouden woongemeenschappen ontstaan met meerdere generaties die voor elkaar zorgen in levensloop bestendige woningen, woon-zorg combinaties of oudere homo's die vereenzaming willen voorkomen. Duurzaamheid zal in 't Zand geen dure hobby meer zijn, maar essentieel voor de betaalbaarheid van de woningen. De zestiger jaren flats en portiek etagewoningen zouden niet langer afgebroken worden, maar cradle to cradle worden omgebouwd tot energieproducerende gebouwen. Tussen de gebouwen vinden allerlei activiteiten plaats, van groenteteelt tot ateliers en werkplaatsen. Het voormalige winkelcentrum zou zich onderscheiden door de vrijetijdsvoorzieningen, het verenigingsleven, de oefenruimtes voor koren en gezelschappen, fitnessruimte en feestzaal. Binnen de woningcorporaties zou de corporatieve gedachte van vereniging van krachten door de nieuwe activiteiten een nieuwe opbloei doormaken. De bewonersparticipatie zou een transformatie ondergaan van collectieve klachtenbus beheerst door verzuurde bewoners, naar vrijwillige samenwerking in de vormgeving van het gewenste specifieke woonmilieu.

In goed Tilburgs heet deze herontdekking van de samenleving als bron voor de toekomst 'social innovation'. In de expeditie Tilburg 2020 > 2040 wordt social innovation gezien als de onderscheidende kracht van deze stad. De gelukkige samenloop dat ik deze dag van dromen met experts over 't Zand mocht beleven tegelijk met de start van de expeditie 2020 > 2040, lijkt te bevestigen dat vernieuwing van de samenleving niet alleen het specialisme is van de Universiteit maar tevens stevig wortels heeft in de sociale traditie van de stad.

Workshop Wonen en Ondernemen in 't Zand
Foto: Joyce Schellekens

Imago en branding
Zet in op diversiteit in de woningvoorraad, hospitality en sociaal-economische versteviging in de wijk.

[strategie] samenwerking met corporaties | koppeling tussen onderwijs en de wijk | concentratie van economische functies en verspreiding van sociale functies in de wijk

In de workshop Wonen en Ondernemen hebben de deelnemers gewerkt aan toekomstperspectieven voor 't Zand, gebaseerd op vijf thema's: imago en branding, duurzaam samenleven, oude lijnen en markante punten, keuzes en contrasten en experimenten. Er zijn niet alleen afspraken gedaan over wat het gewenste toekomstperspectief voor de wijk is, maar ook welke stappen er gezet moeten worden om dat te bereiken.

Duurzaam samenleven
Geef de collectieve ruimtes in de wijk betekenis en streef naar energieoplossingen op wijkniveau.

[strategie] collectieve ruimtes als dynamo van de wijk | participatie en wijkcoalities voor ontstaan van sociale duurzaamheid | energiecentrale voor de wijk

Keuzes en contrasten
Maak van Westermarkt een vitale coalitie als centrumfunctie voor de wijk.

[strategie] concentratie van functies rond de Westermarkt | levendigheid door 24/7 programmering | mix aan functies zoals religieuze en sociale voorzieningen en zorg

Oude lijnen en markante punten
Verbind de routes tussen functies op het schaalniveau van de wijk aan de openbare ruimtes op lagere schaalniveaus.

[strategie] inrichten van de open ruimtes conform specifiek programma | programmering aansluiten op het palet aan bewoners in de aangrenzende bebouwing | geef de ruimtes een 'kleur', een identiteit | zet de 'tussenschaal' in, de schaal tussen de grote openbare ruimtes op wijkniveau en de kleine collectieve ruimtes op gebouwniveau

Experimenten
Streef naar bestemming 'Leven', door samenwerking op de drie O's: onderwijs, ondernemerschap en openbare ruimte.

[strategie] denk in experimenten die meteen kunnen beginnen | start klein maar houd zicht op de ontwikkelingsmogelijkheden voor de hele wijk

Verdiepingslag architecten Honselaar en Van Hoogmoed

Bedrijvig, maar ook gezapig. Een goed woonklimaat, maar ook verschaalde publieke ruimte. De wijk 't Zand is rijk en arm tegelijk. Dat was een van de uitkomsten van de workshop Wonen en Ondernemen. Om verdere uitspraken richting de toekomst te kunnen doen, heeft CAST twee architecten gevraagd om de thema's Wonen en Ondernemen nader uit te diepen. Martijn Honselaar (Ontwerplab) en Peter van Hoogmoed (Van Hoogmoed Architecten) zijn sinds kort aan de slag om deze open vraag om te zetten in perspectieven voor de wijk. Honselaar richt zich op de economische positie van de wijk, terwijl van Hoogmoed inzoomt op een kleiner schaalniveau en de mogelijkheden op gebouwniveau en de directe omgeving verkent. Hoewel beide architecten elk hun eigen weg in slaan, is de opzet van beide onderzoeken zodanig opgebouwd dat de uitkomsten elkaar aanvullen. De onderzoeken zijn nog in volle gang, maar een status quo ontbloomt al wel de eerste denkrichtingen voor de wijk.

(On)zichtbaar economisch krachtenveld

Stedelijk onderzoek hoeft niet wetenschappelijk te zijn, om handreikingen te bieden voor een wijk. Maar toekomstscenario's dienen wel gefundeerd te zijn op nauwkeurige observaties en zorgvuldige beschrijvingen van het krachtenveld in de wijk. Dit is het denkkader waarbinnen Martijn Honselaar zijn onderzoek naar de economische potentie van 't Zand opspant. Het doel van deze wijkanalyse is om op basis van de economische activiteiten en het ondernemende karakter in 't Zand uitspraken te doen richting het publieke domein in de wijk.

De eerste bestuderingen van de wijk laten zien dat er een zichtbare en een onzichtbare economie te vinden is. De zichtbare economie is zeer herkenbaar: winkels, adviesbureaus, tandartspraktijken, dierenwinkels, scholen en zorgclusters. Deze functies laten zich eenvoudig aflezen in het straatbeeld door reclame-uitingen en opvallende gevels. Maar daarnaast bevat 't Zand ook een grote verborgen economie. Dat is het ondernemerschap dat niet direct van buitenaf waarneembaar is. Zo is er een groot aantal zelfstandig ondernemers, de zzp'ers. Deze groep bestaat uit driehonderd tot vierhonderd ondernemers. De vraag of zo'n groepsgrootte uniek is voor de wijk is van ondergeschikt belang. De waarde ligt in de onderkenning dat een groep met een dergelijke omvang een kritische massa representeert die veranderingen teweeg kan brengen. Een opvallende constatering is dat een deel van de onzichtbare economie besloten ligt in de zichtbare economie. Het gaat om een hele reeks bedrijven die een symbiotische, aanvullende samenlevingsvorm hebben ontwikkeld met een moederbedrijf dat zich in de zichtbare economie bevindt. Denk aan de pensioenadviseur en de kapper bij het bejaardentehuis en de bloemist in het ziekenhuis.

Het onderzoek zal zich onder meer verdiepen in wat de kritische massa van de grote zorg- en educatieclusters in 't Zand is en wat deze kan betekenen voor de toekomst van de wijk. Kunnen deze clusters en hun publieke ruimte bijvoorbeeld 'van kleur verschieten' door handig gebruik te maken van de grote hoeveelheid mensen die deze functies dagelijks aantrekken en het inzetten van de secundaire functies die hier omheen cirkelen? Met het verkregen inzicht wil Honselaar een speculatief inzicht geven in ontwikkelingsrichtingen die 't Zand een bestendige toekomst bieden.

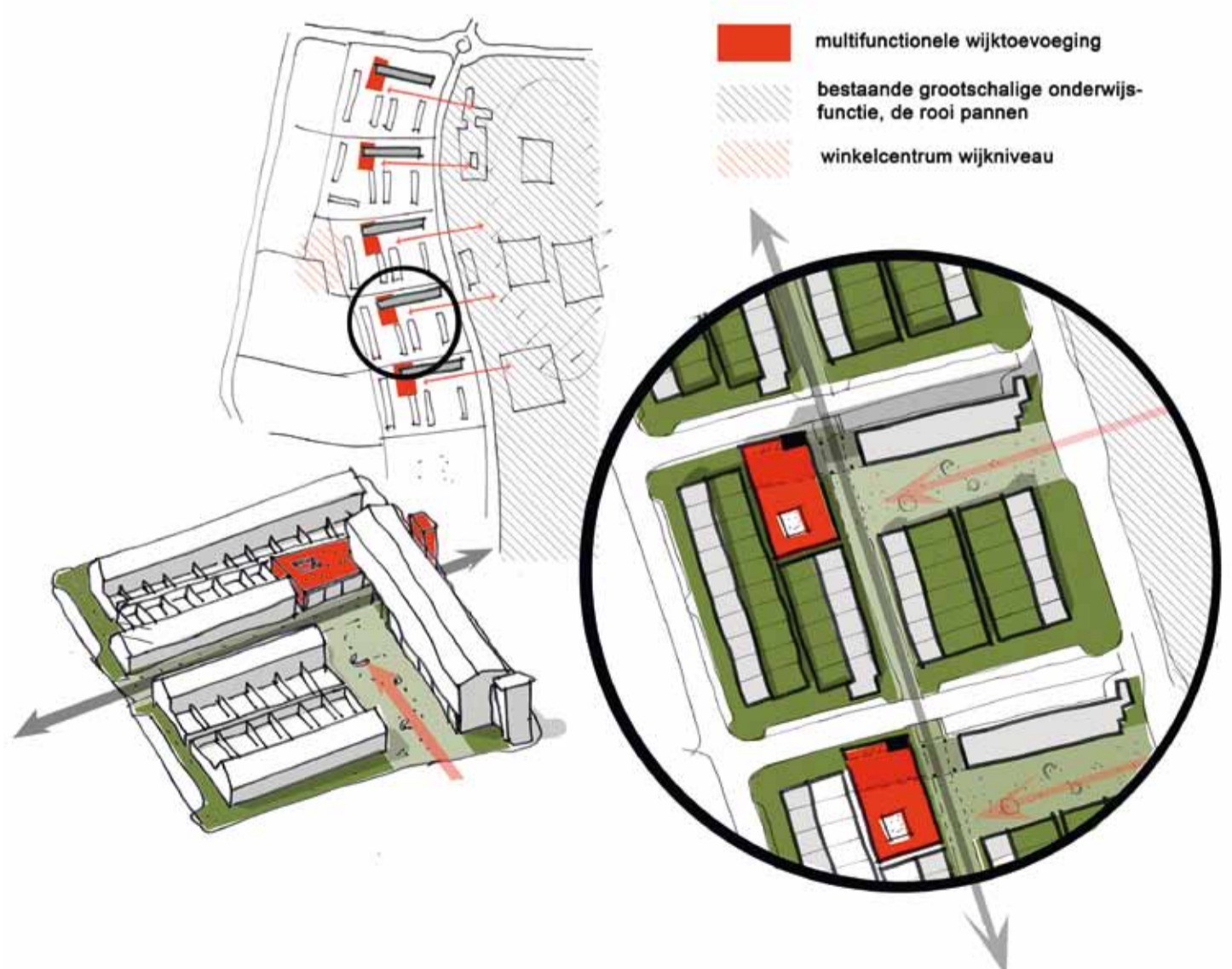
Stempels en hun 'personal space'

Peter van Hoogmoed belicht met een concrete casestudy het schaalniveau van de stedenbouwkundige stempel in 't Zand. Een stempel bestaat uit een zorgvuldig gepositioneerd ensemble van woongebouwen met daartussen een soort 'personal space' van deze gebouwen, de publieke ruimte. De laatste tijd staat 't Zand op een nieuwe manier in de kijker. Waar eerst gemakkelijk over sloop-nieuwbouw werd gesproken, wordt nu, met de crisis in de nek hijgend, gekeken hoe deze wijk een tweede leven kan krijgen. Een opleving van 't Zand is heel goed mogelijk. De stedenbouwkundige opzet is rijk en de waardering voor de wijk is hoog. Maar beide eigenschappen leunen sterk op de kracht van de publieke ruimte in de wijk. En juist dat is een kritiek punt. Bewoners voelen zich steeds minder verantwoordelijk voor deze plekken en hierdoor loopt de wijk het risico om af te glijden. Met dit onderzoek gaat Van Hoogmoed op zoek naar manieren om vanuit het gebruik en de inrichting van het begane grond niveau van een portiekflat positieve invloed uit te oefenen op de aangrenzende publieke ruimte.

In 't Zand hebben veel portiekflats garages en bergingen op de begane grond en dat is een grote doodoener voor de aanliggende publieke ruimte. Zeker op de perceptie van veiligheid heeft dit een ongunstige werking. Gekoppeld aan de eerste bevindingen over het economisch wijkpotentieel van Honselaar, onderzoekt van Hoogmoed op welke manier bedrijvigheid op de begane grond van een portiekflat een impuls kan geven aan de aangrenzende publieke buitenruimte. Als input voor de casestudy maakt van Hoogmoed een inventarisatie van wat er in Nederland al gedaan is om de publieke ruimte rondom flats te verrijken. De komende maanden bekijkt hij hoe in 't Zand vernieuwende ruimtelijke en functionele relaties tot stand kunnen komen tussen het gebouw en de aangrenzende publieke ruimte.

Samenspel

Beide onderzoeken vertrekken uit de kansen die reeds in de wijk aanwezig zijn: de grote groene mat die de basis van de wijk vormt en het ondernemende karakter van 't Zand. De onderzoeken vullen elkaar aan in hun zoektocht naar manieren om deze kansen te benutten. In het bundelen van beide analyses ligt een grote potentie om concrete strategieën te ontwikkelen voor 't Zand. Strategieën die het economisch broeiende karakter en de meerwaarde van de samenwerking tussen gebouwen en publieke ruimte kunnen omzetten in een wenkend toekomstscenario.

linksboven: Brunostraat Tilburg | Foto: Michael Lehmann
 rechtsboven: Saliehof Tilburg | Foto: Michael Lehmann
 linksmiddelen: Overschie Rotterdam | Foto: Janine Schrijver
 links onder: Nieuw-West Amsterdam | Foto: Jordi Huisman
 rechtsmiddelen en rechtsonder: Stokhasselt Tilburg |
 Foto: Joyce Schellekens

Foto-expositie

Wonen en werken omarmen elkaar in 't Zand. De oorspronkelijke stedenbouwkundige opzet van de wijk biedt op uitgedachte locaties ruimte aan ondernemers en voorzieningen. Maar intussen zijn de stedenbouwkundige plannen voor de wijk alweer een aantal decennia gebouwde realiteit. Heeft de wijk zijn ondernemende karakter weten vast te houden? En is de relatie tussen wonen en ondernemen nog net zo keurig gedefinieerd als ooit op de tekentafel? CAST vroeg tien fotografen op om geheel eigen wijze vast te leggen hoe deze verstrengeling van wonen en ondernemen in de huidige realiteit tot uiting komt.

De foto's tonen de verschillende manieren waarop ondernemers zich hebben ingenesteld in het alledaagse leven van verschillende naoorlogse wijken in Nederland. Wonen en ondernemen blijken begrippen die veel sterker in elkaar overlopen dan dat de structuur van dergelijke wijken het ooit heeft bedoeld. Onopzettelijk ontstaat hierdoor een levendigheid die een drager is voor de vitaliteit van de wijk. De foto's laten ook zien dat een groot deel van de ondernemerskracht zich onttrekt aan het straatbeeld. Dit zijn veelal kleinere bedrijfjes, voornamelijk zzp'ers, met een introvert karakter en vaak gericht op een specifieke doelgroep van

klanten. Door deze minder zichtbare kant van de wijkconomie bloot te leggen, onthullen de fotografen een latente kracht van de wijk die wellicht toekomst biedt voor een verlevendiging van de toekomst.

De afbeeldingen tonen een selectie van de expositie.

Deelnemende fotografen aan de expositie:
 Michael Lehmann | Claudia den Boer | Stijn Holdrinet | Jordi Huisman | Zoë Khouw | Maarten Kuypers | Hans van Rijnberk | Joyce Schellekens | Janine Schrijver | Willie-Jan Staps

Achtergronden

Tussen november 2010 en november 2011 organiseerde CAST diverse activiteiten om de relatie tussen plan en gebruik van Tilburgse wijken te onderzoeken. In deze verdieping leest u hoe de activiteiten, gericht op ondernemerschap in naoorlogse stadswijken, werden uitgewerkt. CAST rondt deze reeks af met een discussiebijeenkomst. Betrokkenen worden uitgenodigd om naar aanleiding van ontwerpend onderzoek door architecten Martijn Honselaar en Peter van Hoogmoed het gesprek over de toekomstperspectieven voor de wijk 't Zand te voeren. U leest meer hierover op www.castonline.nl. Zoekterm: "t Zand"

Binnen hetzelfde thema gaf CAST opdracht tot een onderzoek naar de relatie tussen plan en gebruik in uitbreidingswijk De Reeshof. CAST omkleedde het onderzoek met lezing, debat en workshops. Meer informatie leest op www.castonline.nl/reeshof

- Informatie over Wijkontwikkelingsplan Tilburg West www.tilburg.nl | zoek "wijkontwikkelingsplan Tilburg West"
- Dossier Ondernemerschap in de wijk, KEI kenniscentrum stedelijke vernieuwing www.kei-centrum.nl | zoek "ondernemerschap in de wijk"
- Forum Wijkconomie www.forumwijkeconomie.nl
- Onderzoek en voorbeeldprojecten over het inzetten van de wijkconomie bij wijkontwikkeling, NICIS www.nicis.nl | via "docbank" naar "wijkconomie"
- Speurtocht naar de voorwaarden voor de vorming en vormgeving van nieuwe publieke ruimte
 Op zoek naar nieuw publiek domein, M. Hajer en A. Reijndorp, NAI Publishers | ISBN 90-5662-200-5

Colofon

Tekst	Anne Seghers, Bas van der Pol, Jeroen Saris (De Stad bv)
redactie	Anne Seghers i.s.m. CAST (Evelien Pieters, Bas van der Pol, Inge Wolfs)
Eindredactie	Anne Seghers
Vormgeving	Jac de Kok ontwerpers
Drukwerk	Groels, Tilburg
Fotografie	Claudia den Boer, gemeente Tilburg, Michael, Lehmann, Janine Schrijver, Jordi Huisman, Joyce Schellekens
Beeld	Peter van Hoogmoed (Van Hoogmoed Architecten), Anne Seghers

Met dank aan

De deelnemers aan de workshop 'Wonen en Ondernemen in 't Zand', fotografen, professionals en ondernemers die bijdroegen aan de fototentoonstelling 'Wonen & ondernemen in naoorlogse stadswijken' en de bijbehorende video 't Zand in 2040'. In het bijzonder dank aan Bibliotheek Tilburg Centrum voor het ter beschikking stellen van de tentoonstellingsruimte en het bibliotheektheater.

Subsidiënten

Stimuleringsfonds voor Architectuur | Gemeente Tilburg

Hoofdsponsors

De Architectenwerkgroep Tilburg | Bedaux de Brouwer Architecten | Bo.2 architectuur en stedenbouw | Bouwbedrijf Remmers | Bouwfonds ontwikkeling | Bouwgroep Van der Weegen | Heerkens van Bavel Bouwgroep | Luitjen Smeulders Architecten | Van de Ven Bouw en Ontwikkeling | TBV Wonen | Tiwos | WonenBreborg

Sponsors

Bouwbedrijf André Doevendans | Lavertuur Planontwikkeling BV | Continu Detachering en Werving & Selectie

Begunstigers

van aken architecten | Van Asten Doomen Architecten | Makelaardij Hans van Berkel | Cofier Bouwontwikkeling MB | Van Esch | Aannemersbedrijf J.A. van Gisbergen | Hoogspoor Design Light | H-KWADRAAT Architectuur | Van den Hout & Kolen architecten | De Kok Bouwgroep | Komar Vastgoed | LBB-Naber Makelaars | M30 Architecten | Adviesbureau Markslag Beljaars | Prince Project Management Bureau | Architectenbureau Snoeren | Adviesbureau Vekemans | Rob Wagemakers landschapsarchitect | 't Heem |

